

K Ö Z L E M É N Y E K

A TÖRÖKKORI MAGYAR VÉGVÁRAKRÓL

Bende Lajos

A RÉGI VÉGVÁRI VONAL

Az a védelmi öv, amelyet régebbi királyaink óriási költséggel építettek ki, Galambócnál kezdődött s onnan folytatólag Szendrón és Nándorfejérváron át — Boszniát és Horvátország déli részét keresztülszelve — haladt Raguzáig. De már Mátyás király idejében mind Galambóc, mind Szendrő, amelyek ennek a védelmi vonalnak erős pilléreit alkották, már az ellenség kezében voltak. Mátyás király idejében a végek vonala Szörénynél kezdődött. Beletartozott még akkor, hogy csak a fontosabb várakat említsük, Orsova, Nándorfejérvár, Zimony, Szentdemeter, Szabács, Tisnica, Telcsák, Szrebernik, Dobojs, Szokol, Jajca, Tesanj, Knin, Klissza és Skardona. Itt azonban szükségesnek tartom megemlíteni, hogy eddig kutatásaim szerint Mátyás, aki 1490-ben bekövetkezett halálakor még csak 47 éves volt, komolyan foglalkozott a töröknek Európából való kiverésével, illetve az elvesztett déli hűbéres tartományok és várak visszaszerzésével.

Ezek a fentebb említett végvárak, talán az egy Szabácsot kivéve, amely boronából és földtöméssel épült, legnagyobb részben kőépítmények voltak, hiszen környékükön ez az anyag bőven állott rendelkezésre. Ezeket azonban még a XIV., XV. században emelték és a XVI. századra már jóformán kivétel nélkül elavultaknak voltak tekinthetők — bár meg kell jegyeznünk, hogy e végvárakat Mátyás király jó karba helyezve, megfelelő és jól fizetett őrséggel ellátva hagyta a tehetetlen II. Ulászlóra.

Itt mindjárt felvetődik a kérdés: hogyan hagyhatta Mátyás e végházakat elavult állapotban? Határozottan állíthatjuk: nem rajta múlt a dolog, ezek a végvárak ugyanis — amint erre majd később rátérünk — a XVI. század elején a tűzfegyverek nagyfokú fejlődése következtében avultak el, beleértve Nándorfejérvárt és Szabácsot is. Mindkettőt Mátyás király az akkori kor színvonalának megfelelően megerősítette. Falaikat, hogy a faltörő ágyúknak is ellent tudjanak állni, megvastagította s ugyanő építette a korábbi magas, karcsú tornyok he-

lyébe a vastagfalú, zömök tornyokat is, amelyek már átmenetet képeztek a torony és a bástya között. Ezek a létesítmények azonban a korszerű várvédelem legfontosabb védőműveit, a bástyákat, még mind nélkülözték. Bár e tornyok egymástól nyíllövésnyi távolságra épültek ágyú kilövő résekkel, forró szurok kiöntésére szolgáló lyukakkal, nyíl- vagy puskagolyó kilövő keskeny hosszú résekkel. Tudjuk, hogy Nándorfejérvárnak két ilyen, a többinél nagyobb és terjedelmesebb torony, a Köles és Nebojsza volt a fő erőssége. Ezek a tornyok — mint fentebb megállapítottuk — már átmeneti típust képeztek a középkori torony és a bástya között: fönt gyilokjárókkal és lövegek részére pártázott mellvédekkel is el voltak látva. Terjedelmük szűk volta miatt azonban csak kevés számú ember láthatta el rajtuk a védelem feladatát. És még egy hátrányuk volt: éppen szűk terjedelmük következtében csak kisebb kaliberű falkonok és szakállasok voltak rajtuk elhelyezhetők, míg a gyilokjárókról a párták védelme mögött még leginkább nyilakkal lövöldöztek — sőt ekkor még nagyobb köveket is szórtak az ellenségre. Tudunk arról, is, hogy Nándorfejérváron a két toronyból — amikor a kövek már elfogytak — kőso darabokat szórtak alá és azzal űzték ki a törököt a várból.

A végvonat várai általában véve városok mellé — amelyeken keresztül forgalmas utak vezettek az ország belsejébe — épültek, még pedig két okból. Mindenek előtt azért, hogy elzárják az ellenség útját, amelyen át betörhetett az országba, másrészt pedig ugyancsak fontos országutak vezettek a városokba az ország belsejéből, amelyeknek felhasználásával csapatokat, lövegeket, puskaport és egyéb hadianyagot, valamint — ami ugyancsak nélkülözhetetlen volt a végház számára — élő állatokat, élelmiszereket lehetett oda eljuttatni. Azonkívül a városban lakó iparosok: szablya és kardcsiszárok, páncél-, láncing-, pajzs- és íjkészítő mesteremberek, nemkülönbön szíjgyártók, nyergesek, kerékgyártók, kovácok, puskához és lövegekhez értő egyéb mesterek, valamint a szabók, csizmadiák, süveggyártók készítményeit és javítómunkáit a végvár őrsege nem nélkülözhetette.

Végül nem szabad megfeledkeznünk még egy nagyon fontos körülményről sem. Tudjuk, hogy a végházak őrségének jelentékeny része lovasokból állott, ezek nagy részét a város istállóiban helyezték el. Természetesen olyanformán, hogy a katonák éjszaka — már amikor lehetett — lovaik mellett aludtak, illetve azokat mind lovaikkal szállásolták el. Eleinte ugyanis nem voltak meg a később épített ún. huszárvárak, de ilyenek még az 50-es években is a legtöbb végvárból hiányoztak. Bár a lovasságnak ily módon való elszállásolása rendkívül sok panaszra adott okot és lehetőséget, azon a szükséges pénz hiányában nem lehetett segíteni.

De a falakkal kerített városoknak — a végvár mellett — még az a haszna is megvolt, hogy a város rendszerint elálta az ellenség útját a tulajdonképpen vár, a derékerősség¹ felé, s így mielőtt ezt ostrom alá vehette volna, előbb kénytelen volt huzamosabb időt elvesztegetni a

¹ Derékerősség a végvárak legfontosabb és legerősebb része, amelynek elfoglalása nélkül az ellenség minden egyéb sikeres harca hiábavaló volt. Csak ennek birtokba vétele hozta meg a győzelmet.

város megostromlásával, ami a nagy időpazarláson felül nemegyszer igen nagy véráldozattal is járt. Ám itt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ilyen, nem közvetlenül a végvárért folyó ostromok az ellenség nagymértékű kifárasztásával is jártak.

Ha a XVI. századbeli magyar végvárakról készített egykorú — bár sok esetben nem élethű — metszeteket vizsgáljuk, látnunk kell, hogy közülük a legtöbb két-három, sőt gyakran négy különálló, egymástól vízzel elválasztott részből állt, s ezek hidakkal voltak összekötve. De ugyanakkor megfigyelhetjük azt is, hogy ezek a különálló erősségek általában véve úgy épültek, hogy egyik a másikat védelmezte, valósággal elállta előle az ellenség útját úgy, hogy azt hozzáférhetetlenné tette. Ez volt az oka annak, hogy a török sok esetben kénytelen volt előbb — egymás után — minden egyes ilyen erősséget elfoglalni, hogy a tulajdonképpeni végvárhoz, a derékerősséghez hozzáférhessen és azt ostromolni tudja. Ez azonban több esetben olyan hosszú időt vett igénybe, hogy mire odáig jutott, addigra megjött az őszi hűvös idő — a Demeter napjával —, amikor kénytelen volt a várívást abbahagyni, mert a török katonaság Demeter napján túl már nem volt hadakozásra kötelezhető, de emellett a zimankós időhöz a meleg földön született és felnőtt török sehogyan sem tudott hozzáedzódni. Az október 16-án beállott hűvös idő — amely tulajdonképpen a régi naptár szerinti számítással október 30-ának felelt meg — menthette meg 1552-ben a már teljesen rommá lőtt Eger várát: a korán beállott hideget a török katona nem bírta ki.

Szolnok, Tata, Gyula, Székesfehérvár, Sziget, Kaposújvár, Esztergom valamennyi úgy épült, hogy magát a derékerősséget a város védelmezte. Ezek a különálló erősségek a XVI. században ugyanazt a szolgálatot tették, mint az 1914/18. évi háborúban a nagy, ún. övvarak² erődjei, Werkjei, amelyek a tulajdonképpeni vártól övszerűen és olyan távolságban állottak, hogy az ellenség tüzérsége még messzehordó lövegeivel sem tudta elérni. Bár ez a technika fejlődése következtében sokszor nem volt meg a valóságban. A modern övvarak azért épültek két, sőt három övvel, s ezek is a legkorszerűbb forgatható, messzehordó lövegeket rejtő páncéltornyokkal, illetőleg bunkerekkel ellátott erődökkel, hogy az ellenség ne tudja a várat lőni: előbb kénytelen legyen az övonalak erődjeinek elfoglalását megkísérelni. — Csak ennek megtörténte után jutott el a tulajdonképpeni várhoz, illetőleg a városhoz, amelyen a fontos hadiutak vezettek keresztül. Ugyanez a cél vezette a XVI. századbeli magyar várak, legtöbbször olasz származású építészeit (Ferrabosco, Mirandola stb.) is.

VÉGVÁRAINK A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

A korábban említett zömök tornyokkal, amelyek átmenetet képeztek a torony és a bástya között — amint ezt a Nándorfejérvárról és Szabácsról készített egykorú metszetek szépen ábrázolják —, a városfalak is

² Ilyen övvar volt többek között Przemysl is.

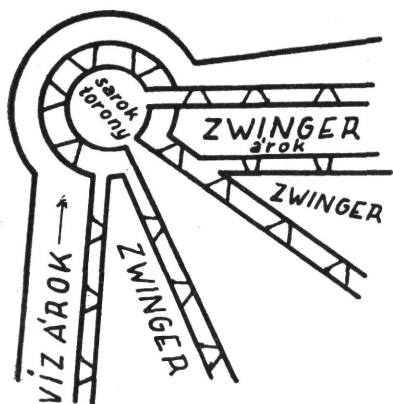
el voltak ekkor már látva. Ugyanilyen vaskos torony Pécssett a barbakánnak elnevezett délnyugati saroktorony, Siklóson a külső várnak több, még ma is épségben megmaradt tornya, Léván a Garamkovácsi felé vezető út mentén stb. Míg a korábbi vékony, magas középkori védőtornyok egyik legszebb példánya a budavári Buzogány torony.

A vár- és a városfalakat minden esetben, hacsak meredek helyre nem épültek, mély sáncok — néha párhuzamosan kettő, sőt három is — kerítették. Ezek szélessége sok esetben elérte a 20 métert is. A sáncárcok legkülső oldalán, vagy legalább is a külső sánc előtt, kb. 2 m magas kihegyezett karókból készített kerítés készült, amelynek eltávolítása ostrom esetén sok idejébe és emberébe került az ellenségnek. Bár ez lövegeivel igyekezett azokat a roham előtt kitörni, mégis gyakran előfordult, hogy végig az egész kerítést nem sikerült elpusztítani, s ily módon a karókat a rohamozó katonáknak kellett külön-külön kitörni, miközben védtelenül ki voltak téve a bástyafalakon levő védők tüzfegyvereinek és nyilainak, sőt ha az árok közel volt a várfalhoz, még a tüzes labdák (a mai kézigránát őse) pusztításának is.

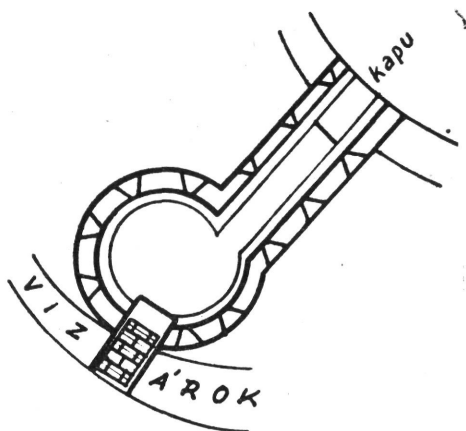
Zwingererek — Falszorosok

Ott, ahol a védőfalak védelemre alkalmatlan helyen húzódtak s ahol folyó-, vagy egyéb víz nem állott rendelkezésre, amelynek felhasználásával ezt a várrészt meg lehetett volna erősíteni, ott a külső faltól 30—40 lépés távolságra még egy újabb védőfalat emeltek, így a két fal között egy szorost képeztek ki. Ezt még a keresztes háborúk idején a Szentföldön járt lovagok hozták magukkal, s a németek Zwingernek nevezték (lásd az 1. sz. ábrát). Nálunk a törökkorban, de még a XV. században került leginkább alkalmazásba, de úgy, hogy a két fal közti szorosba még egy mély árkot is ástak s abba, ha víz nem volt közelben, kihegyezett karókat vertek le. Természetesen a külső védőfal előtt szokás szerint ugyancsak mély és széles árkot vontak védelmül. Az ilyen megerősítésnek az a magyarázata, hogyha az ellenség a külső árkot betemetve a külső falon betörne, akkor maga előtt találjon még egy mély árkot és egy újabb védőfalat. Akik pedig a szoros útba, a Zwingerbe kerülnek, azok ott könnyűszerrel megsemmisíthetők.

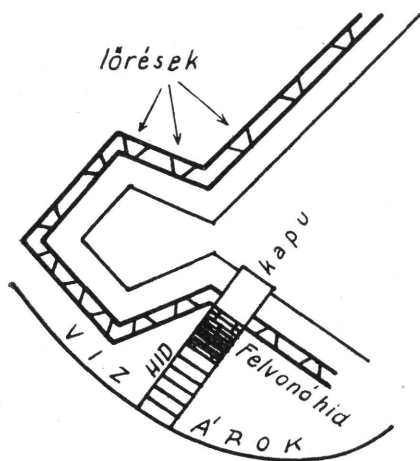
Ezt a védőberendezést felhasználták nálunk a XVI. században is, ha nem is egészen oly módon, mint ahogy azt eredetileg megtervezték. Mint tudjuk, végházaink megerősítésére a kamara sohasem adott olyan összeget, hogy azokból a terv szerinti építkezések megvalósíthatók lettek volna. A tervek mindig csak részben voltak végrehajthatók. Ez lehetett az oka annak is, hogy a XVI. században Zwingererek építéséről nem tudunk, hacsak Kassának a második falövezetét nem tekintjük ilyennek. Ellenben tudunk több olyan esetről, amikor az ostromlott vár kapitánya látva, hogy az erősen tört falrész már nem sok ideig képes ellentállni a nagy faltörők golyóinak, akkor közvetlen e falrész mögött széles (már amennyire ezt a hely megengedte) és mély árkot vonatott. Az abból kiszedett földet az árok belső szélén kb. 2—3 m magasságú sáncnak rakatta fel, s e mögé állíttatta fel lövegeit és helyezte el a véd-

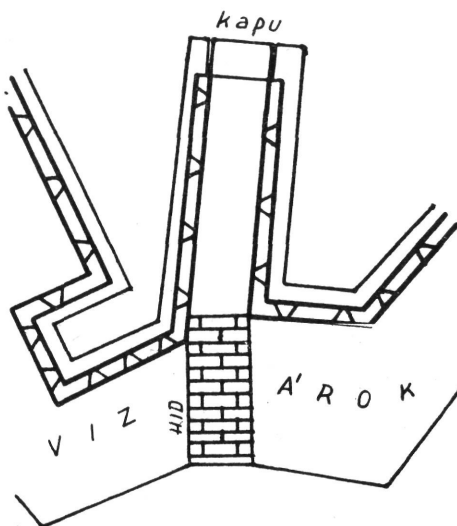
1.sz. ábra
Zwinger védőtoronnyal

2.sz. ábra
Várkapu barbakkánnal

3.sz. ábra
Várkapu bástya mellett

4.sz. ábra
Várkapu falszorosban

őrséget. Ha pedig még elegendő idő állott rendelkezésére, akkor a sáncnak az árok felőli oldalát még sövényfállal is megerősítette. Így, ha az ellenségnek sikerült is a falon rést ütni és azon behatolni, maga előtt talált egy újabb árkot és mögötte újabb védőfalat, akárcsak a Zwingernél. Ez az eset történt Palota és Sziget 1566. évi ostromainál, sőt a spanyol gyalogok már 1543-ban alkalmazták ezt Esztergom védelménél. De ismerte ezt a török is. Pecsevi írja: „... a falnak ama részén (Pest, 1542. évben a keresztény had által intézett vívásáról van itt szó) belül, melyet a gyaurok leromboltak, igen széles és mély árkot húztak. Amikor egy napon a gyaurok minden erejüket összeszedve rohamot intéztek, ahányan behatoltak a réseken, egytől egyig megölettek”.

Mi volt a barbakán?

Középkorban a XIV. és XV. században a várkapuk elé, annak jobb megerősítéséül egy terjedelmes kerek bástyaszerű védőművet építettek, amely egy falszorossal kapcsolódott a várkapuhoz. Ezen a külső kerek kapuvédő erődítményen vezetett ki az út a városba, vagy a szabadba. Ezt a kapuvédelemre szolgáló erődöt nevezték barbakánnak. A barbakánon körül, valamint a vele összefüggő falakon fönt pártás, vagy egyéb kilövényílások voltak, legtöbbször szurokkiöntő lyukakkal, amelyekhez gyilokjártót is építettek. A barbakánhoz mindig felvonóhidas kapu vezetett, a felvonóhíd alatt lehetőleg vízzel telt árokkal. Ha víz nem állt rendelkezésre, akkor ebbe az árokba kihegyezett erős karókat vertek le. Ezek a barbakánok azonban a XVI. századkori várak kapui elől nagyrészt eltűntek s ekkor a kapuk oltalmára — közvetlenül melléjük — egy erős bástyát építettek, amelynek tetejéről egész hosszában pásztázni lehetett a hidat és a falak előtt húzódó árkokat is. Gyakori volt, hogy a várkapukhoz a felvonóhídon túl még egy falszoroson keresztül haladva lehetett csak eljutni. Ennek az a magyarázata, hogyha az ellenségnek sikerül a hídon és az árkon is keresztülhatolni, akkor ebben a falszorosban — ha bejutott — könnyűszerrel lehetett megsemmisíteni. (A 2. sz. ábrán egy barbakánt, a 3. sz. ábrán egy bástyával védett, a 4. sz. ábrán pedig egy falszoros végébe épített kaput mutatunk be.)

A barbakánnak egyik szép példánya a siklósi, valamint a bácsi várában látható. Falszoros kapus várunk sajnos nem maradt egy sem, de tudjuk, hogy ilyen várat építettek még a XVI. század 40-es éveiben a budai, fehérvári és később a század közepén a komáromi kapuhoz.

FERDINÁND ÁLTAL ÉPÍTETT ÚJABB VÉGVÁRVONAL

Szőrény, Nándorfejevárvár, Zimony, Szabács, Jajca stb. erős várak elvesztével a régi királyok által nagy gonddal felépített végvár vonal is elveszett. Ezért Ferdinándnak az újabb védelmi vonalat már jóval beljebb és sokkal hosszabb területen kellett megépítenie. Ez azonban rendkívül nehéz feladatot jelentett, mert ezen az újabb vonalon, amelyet az Adriai-tenger partján fekvő Zengtől kiindulva és hosszú fél ívben egé-

szen Szatmárig kellett kialakítani, sehol egyetlen, még csak valamenynyire is védhető korszerű erősség nem volt. De ki is gondolta volna a déli végvár vonal fennállása idején, hogy Kostajnica, Verőce, Sziget, majd a Balaton mentén föl Győr, Komárom, Surány, Komjáth, Léva stb. várak lesznek hivatva a török további hódításait megakadályozni. Ennek az új védővonalnak a létesítése akkor szinte lehetetlennek látszott — bár sok-sok nehézség árán —, de mégis megépült, igaz, megfelelően és biztonságosan sohasem. Azt ugyanis rövid idő alatt, hatalmas török erő nyomása ellenében, semmi költséget nem kímélve, jól kellett volna kiépíteni. Ehhez azonban tengernyi pénzre, szerfölött sok anyagra és emberi munkaerőre lett volna szükség. Mindezek mellett az építkezés biztosítására erős és nagy létszámú hadseregre lett volna szükség, de ezekből csak igen kevés állott Ferdinánd rendelkezésére. A nagy veszedelem azonban nem türt halasztást: hozzá kellett fogni az építéshez azzal az anyagi és élőerővel, amely éppen rendelkezésre állott. Ahol már volt kisebb vár — vagy csak úri várkastély —, azt belsővárnak meghagyva egy nagyobb számú katonaságot és raktárakat is befogadó, az anyagi lehetőséghez képest korszerűen megépített külsővárral vették körül. Ezeknél alkalmazták nálunk első ízben a kerek bástyákat, vagy másképpen rondellákat.

Néhány gondolat születésük történetéből: a XVI. század elején Olaszország területe a német császár és a francia király háborúinak szinte állandó színtere volt. E háborúkban — mint ahogy ez történni szokott — a tüzfegyverek: lövegek, puskák stb. nagy fejlődésen mentek keresztül. Az addigi ormótlan és csak szekerekre rakott lövegekkel naponta alig néhány lövést lehetett leadni. A fejlődés eredményeként az újabbakkal már óránként is egyet-egyed, ami nagyon megkönnyítette az ostromló ellenség dolgát. Ily módon szükség volt olyan védőművekkel ellátott várakra, amelyek képesek voltak ellentállni az ellenség tüzgépeinek és heves rohamainak. Ezek készítették az olasz egyetemek professzorait arra, hogy ezekkel az újfajta falrontó ágyúkkal szemben megfelelő védőberendezéseket tudjanak szembeállítani. Az említett egyetemeken tervezték meg először a kerek bástyákat. Ezeket tágas, sokszögben épített, erős falú várak sarkaira építették, még pedig egymástól olyan távolságra, hogy a két-két szomszédos bástya tüzfegyverei egymást segíteni, oltalmazni tudják olyanformán, hogy az előttük levő terepet és vízárkokat is kereszttüzzel pásztázhassák (lásd az 5. sz. ábrát). Ily módon a falaknak roham céljából való megközelítése nagyon megnehezült, és főképpen sok véráldozatba került. A bástyák már lényegesen erősebb falúak és főleg terjedelmesebbek voltak a korábbi átmeneti stílusú tornyoknál. Tetejükre már lövegeket is felállíthattak s így az addigi tüzerőt erősen meg lehetett növelni. Míg az előbbi átmeneti tornyokon csak néhány, 10—20 ember láthatta el a védelem feladatait, ezeken a bástyákon már 50—100, sőt 150 ember is kényelmesen elfért, akik azután a nagyobb hatású tüzfegyverekkel erősen megnehezítették az ellenség dolgát. A bástyák belső oldala — mint már a korábban említett átmeneti típusú védőtornyoké is — mindig szélesen nyitott volt. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a szükséges lőport, fegyvereket s egyéb anyago-

kat, valamint ostrom idején a segítőcsapatot minél hamarabb és nagyobb tömegben lehessen feljuttatni a bástya tetejére. Másrészt pedig — ami nagyon fontos — a belső oldal azért volt széles nyitva, hogyha az ellenség elfoglalja a bástyát, azt a belső erők bevetésével vissza lehessen foglalni. Ha ugyanis a bástya a vár belseje felé is védőfallal lett volna ellátva, ezt a védőfalat az ellenség szinte várként tudta volna a belülről támadó védőőrség ellen oltalmul felhasználni.

Abban az időben a bástya a várak védelmi berendezésénél nagy fejlődést jelentett, lehet mondani, mindegyik egy-egy kisebb vár, erőd volt, akárcsak a későbbi Werkek. Ha jó védelme volt, még rommá löve is meg tudta hiúsítani az ellenség betörését a várba. A kerek bástyának, más néven rondellának azonban — különösen, ha nagy terjedelmű volt — volt egy nagy hátránya is, még pedig az, hogy annak legkinyúlóbb része alatt egy olyan terület maradt, amelyet katonanyelven holttérnek neveznek, amit az együttműködő bástyák tüzfegyverei nem tudtak belőni. Ha az ellenségnek jó tüzelhárítása volt — amellyel meg tudta akadályozni, hogy a bástyák tetején levő védőőrség a párták közein kihajolva tüzes labdát vessen alá, vagy puskából, esetleg nyíllal lefelé lőjjön —, könnyen megbéníthatta a védelmet, még pedig oly módon, hogy aknákat ásott a bástya alá és azt fölrobbantotta. Ez a hátrány készítette újra az olasz egyetemeket arra, hogy a kerek bástyák helyett újabb s olyan erődöket tervezzenek, amelyek előtt ilyen holttér nem keletkezhet, hogy a bástya minden oldala a szomszédos erőd tüzfegyvereivel végig pásztázható legyen. Így keletkeztek azután az ún. szögletes (angulari) bástyák, amelyek ötszög alakban nyúltak ki a várak sarkaiból. (Lásd a 6. sz. ábrát.)

Ezek már jóval tökéletesebbek voltak a rondelláknál, s ha szilárd, nagy kockakövekből épültek, szinte bevehetetlennek bizonyultak. A vár belseje felé ezek is széles nyitva voltak, az előbbieken említett okokból. Mind a szögletes, mind a kerek bástyák magassága általában 8 m körül mozgott. Vastagságuk pedig attól függött, hogy miből épültek. A boronából és földből készült bástyák mindig vastagabbak voltak a nagy, erős kövekből építettekénél, mert azoknak az anyaga és építési módja — melyre később rátérünk — nem bírt olyan nagy ellenálló képességgel, mint a kövekből erősen megépített bástyáké.

Az új végvári vonal létesítéséhez — mint ezt már az előbbieken is megemlítettük — sem elegendő pénz, sem munkaerő és anyag nem állott a király rendelkezésére. Nem is állhatott, hiszen ehhez, ha a kívánalmaknak megfelelően, korszerűen építették volna meg, nemcsak Magyarország és Ferdinánd egyéb országainak bevétele, de talán még a többi európai államok pénze sem lett volna elegendő. Igaz ugyan, hogy az ország eleinte erősen bízott Ferdinánd és különösen a Német Birodalom ígéreteiben, nevezetesen abban, hogy egyesült erővel fogják kiverni a törököt az országból, sőt még az elveszett délvidéki végvárakat is visszafoglalják. Ezt a reményt azonban a német birodalmi hadnak 1542. évi, kudarccal végződő hadjárata erősen lelohasztotta. Ez a hadjárat csak arra volt jó, hogy Szulejmán szemeit fölnyissa és tisztán lássa: az európai keresztény államok erejétől nincs mit tartania. Ezt igazol-

ta a szultán 1543. évi hadjárata, amikor Valpó, Siklós, Pécs, Esztergom, Székesfehérvár mellett még egy csomó kisebb vár is az ellenség kezébe került, még pedig olyanformán, hogy e végvárak megtartására komolyabb erőfeszítés nem történt. Felmentésükről szó sem esett. A józanul gondolkodó nagyurak kénytelenek voltak belátni, hogy a török kiverése nem olyan egyszerű dolog, s arra — különösen V. Károlynak Franciaországgal való háborúja következtében — egyelőre számítani nem lehet. Ezt felismerve közülük jó néhányan kezdtek felkészülni a várható nehéz időkre. Így Török Bálint kis szigeti várkastélyát egy terjedelmes — bástyákkal is ellátott — külsővárral erősítette meg. Ugyanígy erősítette meg Nádasdy Tamás Kanizsát, Perényi Péter Eger várát. Maga a király sem bízott bátyja további segítségével, s ezért már 1537-ben olasz építőmesterek tervei szerint — Bécs védelmére — kezdte meg Győr várának korszerű kiépítését, Várady Pál érsek pedig hozzákezdett a Nyitra folyó bal partján egy újabb erős várnak az építéséhez. Közben a szakemberek rájöttek, hogy azt sokkal helyesebb lett volna a Nyitra túlsó partján megépíteni, ezért az 1570-es években a Nyitra jobb partján, Érsekújvár városának mai helyén egy újabb, hatszögletű, a sarkain már a legkorszerűbb fülesbástyákkal ellátott erős várat emeltek. A vár építői az esztergomi érsekek — elsősorban Verancsics Antal — voltak. Így lett a neve Érsekújvár. Mindezek a várépítések csak cseppnek számítottak a tengerben. A nehézséget még az is fokozta, hogy az építkezésekkel egyidejűleg még költséges háborút is kellett folytatni a törökkel. A nagyurak birtokainak jó része az ellenség kezébe került, a megmaradtak is állandó pusztításoknak voltak kitéve, ily módon közülük csak kevesen voltak abban a helyzetben, hogy régi váraikat megnagyobbítva, erősebb falakkal és korszerűbb bástyákkal ellátva azokat az ellenség nagy falrontó ágyúival szemben is védelmezhető erősséggé kiépíthessék. Ferdinánd hiába sarkallta őket e lehetetlen feladatra, így végül kénytelen volt — az országgyűlés nyomására — számos nagyúri várat saját kezelésébe átvenni. Miután ez sem bizonyult megfelelő segítségnek, kénytelen volt a törökkel terhes feltételek mellett békét kötni, hogy így a béke ideje alatt újabb és újabb várakat lehessen korszerűsíteni és az új végvári vonalba beiktatni.

Bár ezekben az években igen sok várat építettek, illetve korszerűsítettek — már amennyire a kamarától kapott pénz ezt lehetővé tette —, mindez kevésnek bizonyult. Ezért Ferdinánd már 1553-ban megpróbálkozott az ingyen, ún. várműve jobbágmunka megszavaztatásával. A rendek azonban a király eme kérelmét évről évre kereken elutasították s csak abba egyeztek bele, hogy a jobbágy, ha akar, jó napszámmért dolgozhat, de még erre sem lehet őt kényszeríteni. Csak 1557-ben Tujagon budai basa somogyi hadjárata és Sziget 1556. évi ostroma után, tehát a kényszerítő szükség nyomása alatt szavazták meg az ingyen munkát. E szerint a jobbágy évente köteles 6 napot ingyen várművére dolgozni, vagy kézi napszámmal vagy szekérrel és 2 lóval, utóbbi esetben két emberrel. Kikötötte azonban, hogy erre a munkára a jobbágy aratás és szüret idején nem kényszeríthető. Itt nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy a töröktől fenyegetett várak tisztartói már ennek a törvény-

nek életbe lépése előtt igénybe vették jobbágyaik ingyen munkáját a várak megerősítésére, ami egyébként a jobbágnak is érdeke volt, mert veszedelem esetén családjával együtt a várban talált menedéket.

Voltak a nagyurak között olyanok is, akik egyébként úgy-ahogy megerősítették váraikat, de már azokban fizetett őrseget tartani nem voltak képesek. Az ilyenek azután váraik őrzésére hajdúkat fogadtak, akiknek semmit sem kellett fizetni, mert minden szükségessel ellátták magukat. Sajnos, ebben nem sok köszönet volt, az ilyen ingyen hajdúk ugyanis valóságos átkai lettek a környék jobbágyságának, mert a szükséges élelmet és egyéb dolgokat — ha másképpen nem lehetett — a lehető legnagyobb kínzással vették el a szegény jobbágytól. Így szolgáltak „ingyen” a hajdúk Kaposújváron, Korotnán, Babócsán és egyéb várakban is. E mellett nem volt sok köszönet őrszolgálatukat illetően sem, mert ha a török nagyobb erővel közeledett, rendszerint nem várták be, hanem fölgújtva otthagyták a rájuk bízott várat. Igaz az is, hogy tulajdonképpen nem ingyen szolgálták uraikat, hanem földesúri jobbágyi szolgáltatás helyett a határvédelmi szolgálatot voltak kötelesek ellátni — persze zsold nélkül.

Ezek a nehézségek voltak fő okai annak, hogy az új végvári vonal nemcsak hogy sok évi késedelemmel épült ki, de ami talán még nagyobb baj volt, nem úgy, ahogy ez kívánatos lett volna.

Az országgyűlések állandóan foglalkoztak a végek megerősítésével és védelmével. Már az 1543. évi országgyűlés elrendeli, hogy a végvárak fölé egy főkapitányt kell kinevezni, akinek kötelessége a várak építését, karbantartását, hadiszerrel, hadianyaggal, élelmiszerral és egyebekkel való ellátását ellenőrizni, s aki a hiányokért az országgyűlésnek felelősséggel tartozik. Az így kinevezett főkapitány azonban csak egy ember volt, aki egymaga nem volt képes a sok várat végigvizsgálni —, de a rendkívül sok bajon és hiányosságon nem is tudott segíteni. Ezért ment tovább minden a maga útján úgy, ahogy a nehéz körülmények között mehetett. Mivel a rendkívül hosszú végvári vonal ellenőrzésére egy ember semmiképpen sem volt elegendő, ezért már az 1556. évi országgyűlés kimondja: az ország hét végvári kerületre osztassék s mindegyikbe egy-egy külön főkapitány neveztessek ki, hogy így valamennyi végvár ellenőrzés alá kerüljön.

Ennek az újonnan megépített végvári vonalnak fontosabb várai voltak: Zeng, Ogulin, Károlyváros, Kostajnica, Hrasztovica, Ivanics, Kőrös, Kapronca, Zdenci, Verőce, Sziget, Lak, Komár, Kanizsa, Tihany, Veszprém, Pápa, Palota, Győr, Komárom, Újvár, Surány, Komjáth, Léva, Korpóna, Fülek, Eger, Szendrő, Tokaj, Kálló, Ecsed és Szatmár. Ezek mögött és között azonban még számos kisebb vár és palánk oltalmazta a megmaradt országrészt.

A védelem megszervezésével csaknem minden országgyűlés foglalkozott. Már az 1545. évi országgyűlés elrendeli, hogy a királyi jövedelmeket a végvárak megerősítésére kell fordítani. Az 1552. évi országgyűlés minden egész jobbágytelek után 3 ft segélyt szavaz meg. 1554-ben pedig — bizonyára Temesvár, Lippa, Szolnok stb. várak elvesztésének hatására — elrendeli, hogy a végvárak mindhalálig védelmezendők s a várat

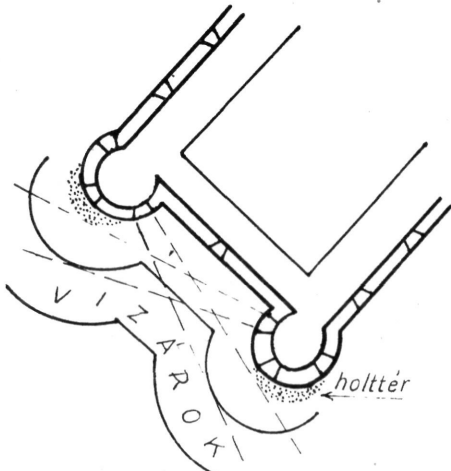
megadó kapitány halállal büntetendő. Az 1557. évi országgyűlés ki-
mondja, hogy az egyes váraknál mely vármegyék, illetve járások tartoz-
nak ingyen vármunkát végezni, s az alispánok 50 ft pénzbüntetés, vala-
mint 3 márka bírság terhe alatt tartoznak a vonakodókat a munkák vég-
zésére kirendelni. Az 1567. évi országgyűlés pedig úgy rendelkezett,
hogy a jobbágyok az addigi 6 nap helyett 12 napot kötelesek évenként
ingyen várművére dolgozni. (1967. évi 17. tc.)

Hogy a várakban kik és milyen szolgálatot teljesítettek, azt már má-
sok megírták, így többek között *Takáts Sándor* is A magyar vár című,
igen értékes dolgozatában, ezért ezzel jelen munkánkban nem kívá-
nunk foglalkozni. E helyett bemutatjuk, hogyan és milyen anyagok
felhasználásával, valamint milyen módszerek alkalmazásával épültek a
végvárak falai és bástyái.

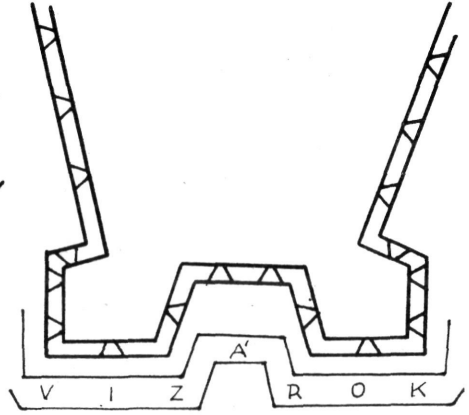
A várak falait általában véve kőből, téglából, valamint az ún. magyar
módon, boronából, hajlékony ágakból — amelyekkel a boronákat fon-
ták össze — és földből építették. Nem kétséges, hogy legerősebb volt
mindenkör a jól megépített kőfal. Ez állta legjobban az ellenség nagy
faltörőiből kilőtt mázsás³ súlyú kő- és vasgolyók beütéseit. Hogy meny-
nyire ellenállott egy erősen megépített kőfal a faltörők lövedékeinek,
arra a legjobb bizonyíték, hogy a Mátyás király által Nándorfejeváron
megépített kőfalakkal semmire sem ment Szulejmán tüzérsége 1521-
ben. Sőt, amikor 1915-ben az osztrák—magyar tüzérség 30,5 cm-es mo-
zsarakkal lőtte ezeket a falakat, bennük — bármennyire is hihetetlen
— még ezek sem tudtak komolyabb kárt tenni, holott a 30 és felesek
ugyanolyan vastagságú betonfalat könnyen átütöttek.

Hogyan építették akkor hát e rendkívüli erős ellenállóképességű kő-
falakat? A következőképpen: a már kiégetett meszet a helyszínrre szállí-
tották, majd közvetlenül az építkezés mellett — ha valamilyen magas
helyen, bástyán vagy toronyban folyt e művelet, akkor ott helyben —
csináltak egy külön vermet és abban mindig a szükséges mennyiségben
oltották meg a meszet. (Ilyen vermet magam is láttam — B. L.) Amikor
a mészt már javában forrt, keverés közben — mert hiszen tudvalevő,
hogy a forrásban levő meszet állandóan keverni kell, még pedig gyor-
san, hogy oda ne égjen — $\frac{1}{4}$ rész forró oltott mézshöz $\frac{3}{4}$ rész finomra
megrostált homokot (amelyben semmi föld nem lehetett) keverték és e
keveréket még azon forróra beleöntötték az elkészített deszkaszaluk közé
— akárcsak ma a cementet — s ebbe a folyékony, még forrásban levő
malterba rakták bele az építőköveket. Így azután a forró habarcs a kö-
vet annyira megkötötte, hogy azt előbb lehetett széjjelverni, mint a be-
leforrt habarcsot. Az így megépített fal sarkaira — ha mód volt rá —
nagy darab faragott kocka-, illetve téglalap alakú követ építettek be.
Az ily módon történő építkezést *armírozásnak* nevezték. Az elmondot-
tából tehát kitűnik, hogy a habarcsot nem ragasztásra használták, ha-
nem abba rakták bele gyors munkával a köveket.

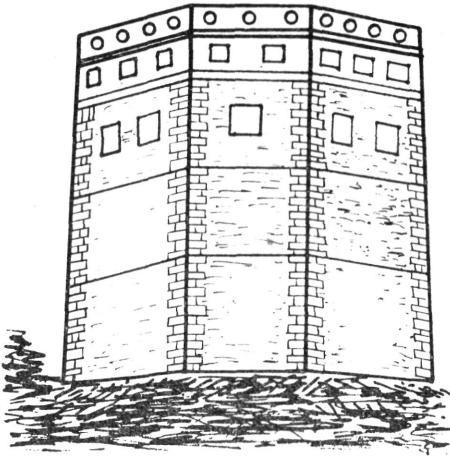
³ A törökorkorabeli mázsa nem azonos a mai 100 kg-os mázsával, amelyet csak a XVIII. században vezettek be. A fenti súlyegység alatt a különféle nagyvárosok által használt és hivatalosan érvényben volt fontokból képzett súlyú mázsa értendő. Hogy ez mennyit tett ki mai súlyban, arra nehéz választ adni, mert más volt a bécsi font és mázsa, más volt a nürnbergi és megint más a pozsonyi és a török font. Így a kettős quartaun 96 fontos golyót lőtt (HK. 1960. évi 2. sz. 50. o.)

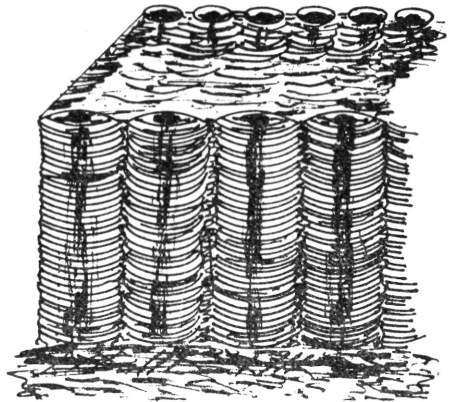
5. sz. ábra
Kerek bástya

6. sz. ábra
Ó-olasz vagy szögletes bástya

7. sz. ábra
Kőbástya armirozott sarkokkal

8. sz. ábra
Palánkfal fonással

Hogy az olvasó ezt az építkezési munkamódszert el tudja képzelni, megemlítjük, hogy az Alföldön még talán ma is ily módon készítik az ún. vertfalú házakat. (Két vastag deszka közé rakják bele a pelyvával kevert agyagsarat, azt jól beledöngölik, azután várnak, amíg az erősen megköt és kiszárad s csak azután rakják ennek fölébe — ugyancsak deszkazsalu közé — az újabb sárréteget.)

Ugyanígy készültek a gondosan megépített várak kőfalai is, és ugyanúgy meg kellett várni ennél is, amíg a kő a habarccsal jól megköt és a fal megszárad, mert csak a jól kiszáradt falrétegre lehetett a további falat az előbb elmondottak szerint továbbépíteni. Ez a réteges építés még ma is jól meglátszik a kőből épített várak falain. (Így pl. Léván, Pécssett, Gyulán stb.) Akik jártak Léván és megtekintették az ottani várromot, csodálkozva láthatták, hogy a Bottyán generális által még 1709-ben fölrobbantott falakon semmiféle további omlás nem látható. Ezeket még évszázadok viharai sem voltak képesek elpusztítani.

Persze nem minden kőfal épült hasonló módon: ha siettek a munkával, vagy nem volt rá elegendő pénz, akkor a maltert csak ragasztásnak használták fel. Az ilyen fal ellenállóképessége azonban gyöngébb volt a sövényfalnál is. Ha pedig nagyon erős falat akartak építeni, akkor az $\frac{1}{4}$ rész forrásban levő mész közé $\frac{2}{4}$ rész földnélküli, finomra megrostált homokot és $\frac{1}{4}$ rész finom téglaport kevertek. Meg kell azonban megjegyeznünk, hogy az ilyen kőfalépítés csak egészen ritkán fordult elő a XVI. században. Ezt csak a leggazdagabb nagyurak, pl. Léván Dobó István és fia Ferenc teheték meg. Az ilyen nagy költséggel épített falaknál természetesen nem hiányzott az armírozás sem. (Armírozott kőfalat mutatunk be a 7. sz. ábránkon.)

Ennél sokkal egyszerűbben és főleg gyorsabban épült a borona- vagy sövényfal, amelyet a korabeli írások sokszor palánknak is neveznek. Ez a következőképpen épült: a 11—12 m hosszú, lehetőleg sudár és vizegyes helyen nőtt mocsári tölgy, vagy éger boronákat — esetleg jegenyeboronákat is — egyenes sorban, merőlegesen, egymástól 2—3 arasznyi távolságra ástak be olyan mélyen, hogy 7,5—8 m magasan álljanak ki a földből. Ezeket hajlékony, de nem egészen fiatal ágakkal sövényfalnak fonták össze. Az így kialakított sövényfaltól bizonyos távolságra — attól függően, hogy milyen erős falat akartak — párhuzamosan egy másik ilyen sövényfalat készítettek, a két sövényfal boronáit egymással, lehetőleg sűrűn, vékonyabb boronákkal összekötötték. Ahogyan az egykorúak mondták: „kötéseket szereztek” s az így elkészített vázba földet hánytak, amelyet végül keményre ledöngöltek. A fal belső oldalát ugyancsak földdel megtámasztották, a külső, az ellenség felé néző oldalát pedig — hogy a tűznek ellenálljon — vastagon besározták. (Lásd a 8. sz. ábrát.) A belső oldalra felhányt földbe azután lépcsőket vájtak, ugyancsak vesszővel befonva. Az ilyen falak vastagsága általában véve 5—8 m volt, de tudunk olyan falakról is, amelyeknek a tetején két szekér egymás mellett elmehetett (pl. Szigetben). Mind a kő-, mind pedig a sövényfalak, vagy rőtthalak — amelyekre a következőkben fogunk ráterni — tetejének szélén téglából, vagy kőből pártás, esetleg ezeken is lőrészekkel ellátott mellvédeket építettek (lásd a 9. sz. ábrát). A feljáró

szintjét deszkával vagy sövényfonással, esetleg vékonyabb boronafákkal födték, hogy a falon ne legyen sár. Ez a padló hézagain át keresztülengedte a vizet, amely beszivárgott a falba s azt így még erősítette is, mert a kiszáradástól megóvta. Ugyanis a nedves falba belőtt ágyú- vagy tarackgolyó átütötte ugyan a sövényfonást, de mögötte a sárba beleragadt — ahogyan katonanyelven mondták: beledöglött, így azután semmiféle kárt nem okozott. Ellenben, ha a lövedék kiszáradt falba csapódott, azt darabokra szaggatta és a fal helyén rés támadt. Ezért az ilyen várak rendszerint mocsaras altalajon épültek: mint pl. Sziget, Temesvár, Gyula, Szolnok stb. Ott a boronafalak és a föld is csak hosszú, száraz nyarakon száradtak ki. De ha időnkint kiadós eső esett, sem a fal, sem a boronák nem száradtak ki, sőt az utóbbiak az esővizet hamar föl-szívták és így a veszített nedvességet pótolták.

Ez volt az ún. magyar módon épült borona- vagy sövényfal. De volt egy más fajtája is a boronafalnak: a róttfal. Ezt úgy építették, hogy vastag, alul-felül laposra faragott nagy öreg boronákat raktak le a földre alapnak, olyan mélyen, amennyire ezt csak a nedves talaj megengedte. Erre az alapra azután egymás fölé ugyanilyen laposra faragott nagy boronákat helyeztek, majd az összeillesztési helyeken egymással hosszú vasszegekkel, közbe-közbe erős faszegekkel is, összerótták. (Lásd a 10. sz. ábrát). A falak sarkára, illetve, ahol a két borona végével egymás mellé került, erős csapolásokat alkalmaztak.

A fent elmondottak szerint épített róttfaltól bizonyos távolságra — ugyanúgy, mint ahogyan ezt előbb a sövényfalnál láttuk — vagy egy másik róttfalat, de legtöbbször már csak sövényfalat építettek, s e két falat vékonyabb fákkal, lehetőleg minél sűrűbben, összekapcsolták, és az így elkészített vastag falvázat földdel megtömték és ledöngölték. A belső falat azután földdel megtámasztották, a külső falat pedig a nagyobb tűzbiztonság céljából vastagon besározták.

Ha nagyon erős falat akartak építeni, akkor több sor sövényfalat állítottak föl, ami természetszerűleg a fal vastagságát is növelte. Ezt leginkább a bástyák építésénél alkalmazták, amelyeknek az ellenség ágyúgolyóitól többet kellett szenvedniük.

A boronafalat az ellenségnek csak ritkán sikerült fölgyújtania. Tudjuk, hogy Sziget 1556-i ostromakor Ali pasa agaságot stb. ígért annak, aki a sövényfalat felgyújtja. Bár akadtak bőven vállalkozók, akik fagygyúval bekent száraz fával próbálkoztak, mégsem tudták a falat meggyújtani. Ez csak akkor sikerülhetett volna, ha teljesen kiszáradt boronákból készült volna a sövényfal. Ám hős eleink is értettek a várépítéshez, tudták, hogy oda nem akármilyen fa alkalmas.

Közismert, hogy vannak fák, amelyek semmiképpen sem akarnak égni. Ilyen az éger, a mocsári tölgy, a fűz, jegenye stb. Tudjuk, hogy az ilyen fát a háziasszonyok elátkozzák, mert ezeket még két forró nyár sem tudja annyira kiszáritani, hogy égjenek. A várépítésnél ezeket a fákat hasznosították.

A borona- és földfalak megfeleltek az akkori védelmi feltételeknek, mert a kő- és vasgolyóknak, ha jól voltak elkészítve, még jobban ellenálltak, mint a gyöngén épült kőfalak. A török ugyanis annak mindig alsó részét lőtte. Ha sikerült innen néhány követ kimozdítani és kiütni, akkor ezek fölött egész nagy darab falrész leomlott. Nem így a boronafalnál, amelyen csak akkor ütöttek rést, ha hosszas ágyúzás után sikerült a falból kimozgatni és kidönteni az egyes boronákat. Ha már egy is kimozdult, akkor a mellette levő részt lőtte a török, amíg csak a többi borona is kitört, s akkor a mögöttük levő tömés földet — különösen, ha az nyáron keményre kiszáradt — már könnyű volt lerontani. De az ilyen réstörés hosszú időt vett igénybe, ezért a török — ha csak mód nyílt rá — a falak alá aknákat ásott, azokat gyúlékony anyaggal tömte meg és puskaporral meggyújtotta, illetve — ha nem takarékoskodott a puskaporral — fölrobbantotta.

A boronafalak — mint már említettük — megfeleltek az akkori védelmi követelményeknek, de csak akkor, ha újak voltak. A régebben készített boronafalak ugyanis a földben hamar elkorhadtak. Elég volt néhány nagyobb ágyúgolyó, hogy kitörjenek. Ezért a várkapitánynak a boronafalakat állandóan ellenőriznie kellett, s a hibás részeket, mert ilyenek mindig akadtak, teljesen új boronafákkal kellett pótolnia. Az ilyen falaknak a karbantartása, sőt gyakori megújítása óriási összegeket emésztett föl, nagy terheket róva a szegény jobbágyság vállaira. Téves lenne azt gondolnunk, hogy a jobbágy várművére évente csak 6, illetve később csak 12 napot dolgozott ingyen. Dolgoznia kellett — az aratást és szüretet kivéve — sűrűn a megszabott napokon felül is, mert közérdek volt, hogy a végház falai állandóan jó karban legyenek, a törvény pedig nem parancsolhatott az időnek és a vizes talajnak. Tudomásunk van róla, hogy Sziget falait és bástyáit 15 év alatt három ízben újjitották meg, de nem úgy, hogy a jó öreg boronákat benthagyták, hanem minden egyes falat és bástyát — mintha új várat építettek volna — új anyagból újjáépítették.

A falakkal kapcsolatban még csak azt kívánjuk megemlíteni, hogy belső oldaluk aljában erős gerendákkal kitámasztott fedezékeik voltak, amelyek a védőőrséget biztonságosan megvédték az ellenség tűzfegyverei ellen. Ilyen fedezékeket már 1490-ben készítettek Nándorfejérváron. Mivel a bástyák széles és terjedelmes építmények voltak, és falaik között udvar is volt — ahol a javításokhoz szükséges fát, homokot, meszet és egyéb anyagokat tárolták, és nagy hordókban víz állott készen az esetleges tűz eloltására —, a falak aljában itt is jól megépített fedezékek voltak, ahol a legénységen kívül raktárakat, sőt fegyverjavító műhelyt is elhelyeztek. Ezekben a raktárakban azonban leginkább a védelemhez szükséges hadianyagot (lövegekbe, szakállasokba való golyókat, faggyút, puska lövedékek céljára szolgáló ólmot és ónrudakat, amelyekből a puska katonája egy kisebb baltával vágott le — amikor szükségesnek mutatkozott — egy olyan darabot, amellyel puskaját megtölthette, kész puska golyók ugyanis a XVI. században még nem voltak) tárolták. Ugyancsak az udvaron és a raktárakban kaptak helyt a különféle szerzőmök: csákány, veremlő, kapa, ásó, fejsze, csáklya stb.

A nagyobb rések javítására, illetve eltorlaszolására szolgáló hosszú, 10—12 m-es boronafákat és a fonáshoz való gallyakat azonban nem itt, hanem az összekötő falak aljában helyezték el, mivel a szűk bástyaudvarban ezeket tárolni nem lehetett.

Az elmondottakhoz még annyit: téves némely történésznek az az állítása, hogy a bástyákat a boronából épített várakban is kőből készítették. Ebből csak annyi igaz, hogy eredetileg számos várunk bástyáit kőből szándékoztak megépíteni, de a kőbástyákból rendszerint csak egy vagy kettő készült el. A felmerült nagyobb költségek miatt a további kőből való építés abbamaradt, s a többi bástyát már boronából készítették. Így volt ez még a Bécset védelmező és különös gondossággal megépített Győrben is. Tudjuk, hogy Szigetben is csak egyetlen bástya készült el kőből, ezért is nevezték azt el Kőbástyának. Sőt a legkésőbb és talán a legmodernebbül épült Érsekújváron is ez volt a helyzet.

A végvárak általában véve három részből állottak:

a) *A belsővár*ből, amely leginkább középkori maradvány volt, még régi kőfalakkal, de a korszerűsítés idején gyakran magyar módon épített bástyákkal. Rendszerint itt lakott a várkapitány — mégpedig a régi úri várkastélyban — a szolgáló személyzettel és a végház gazdasági ügyeit intéző számtartói hivatallal. Ehhez tartoztak: a számtartó, az írnok, a kulcsár és a különféle raktárak felelős kezelői.

A gazdasági hivatal vette át a falvakba kiküldött hadnagyok által beszedett adót, terményt, állatokat stb., amelyekről pontos elszámolást kellett vezetnie. Ő tartotta nyilván a zsoldjegyzékben a várvédő katonaságot, ő fizette ki — már amikor volt pénz — az azoknak járó zsoldot.

A hadianyagot — puskapor, tüzes labda, kén, salétrom, faszén stb. — azonban rendszerint hozzáértő katonaeMBER vette át, és megfelelően tárolta, annak jóságáért ugyanis csak az ilyen ember felelhetett.

A gazdasági hivatal gondoskodott továbbá a katonacsapadok élelmszerének beszerzéséről, kiszolgáltatásáról — amit úgy kell elképzelnünk, ahogyan korábban a gazdasági cselédek kapták a konvenciót, csak természetesen havonta, és másfajta élelmiszerekben —, úgyszintén a lovak és egyéb állatok részére szükséges széna, szemestakarmány beszerzéséről, elhelyezéséről és kiadásáról.

b) *A külsővár* volt a tulajdonképpeni derékerősség, de általában véve nem mindenhol, mert voltak olyan váraink, ahol a külsővár a derékerősségnek csak jobb oltalmára épült, mint pl. Egernél. A derékerősség megtartásától függött a győzelem. Egy vitézül megoltalmazott várnak dicsőségére szolgált, ha sikerült az ellenség ostromát visszaverve attól megszabadulni. Ez, mint korszerű építmény (már amennyire a rendelkezésre bocsátott összeg ezt lehetővé tette) jóval terjedelmesebb volt a belsővárnál, mert itt kellett *elférnie* (szándékosan húztuk alá ezt a szót, mert egyetlen végvárunkban sem volt olyan sok férőhely, ahol mindent, amire egy megszállás idején szüksége lehetett a várnak, kényelmesen el tudtak volna helyezni) ostrom idején nemcsak a várvédő katonaságnak és családjainak, hanem a sokféle hadianyagnak, élelmszernek, élő állatoknak és egyéb készleteknek is. És itt nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy veszedelem idején a végvárban kellett elhelyezni az

odafutott szegénységet és családjaikat is, gondoskodva élelmezésükről, ha kellő mennyiséget nem hoztak magukkal.

Mint fentebb megállapítottuk, a végház megtartása a derékerősség megvédelmezésétől függött, mert ennek összekötő falai és bástyái terjedelmesebbek voltak és erősebben épültek, mint a várost kerítő falak, vagy akár a belsővár falai.

Sok végvárunkban — főként a lovasság miatt — a katonaság nagyobb részét a városban helyezték el, de ha volt a vár mellett huszárvár, akkor a lovasság abban kapott szállást. A gyalogosok egy része ugyan bent lakott a külsővárban, de azért rendszeren jutott belőlük a városba is, sőt Szigetben a békesség idején a katonaságnak csak egy kis része kapott helyet a külsővárban.

A külsővárban lakott az udvarbíró és a várnagy. Az utóbbira tartozott a végház építményeinek karbantartása, továbbá felelős volt azért, hogy minden szükséges anyag megfelelő helyen legyen elhelyezve, és ebben rend legyen. Ugyanitt laktak a különféle szertárak és raktárak kezelői, továbbá a kocsisok, lovászok, béresek, mert a nagyobb végvárakban ilyenek is voltak. Tudjuk, Szigetben, annak nyugati részén egész nagy gazdasági udvar volt, ló- és marhaistállókcal, disznóólakkal. Végül minden nagyobb várban volt templom és pap, sőt sok helyen tanító és iskola is. Valami kényelmes, bő hely tehát nem volt a külsővárban, de általában véve a végházban, ha szűkösen is, de mindennek el kellett férnie.

A külsővár legjobban védett helyén, egy különösen erős falú, toronyszerű épületben volt elhelyezve a lövegek és a puszkák részére szükséges lőpor, az ennek előállítására szolgáló salétrom, szén, kén, gyanta, továbbá különféle zsiradékok és szurok, amelyekre ostrom idején nagy szükség volt a végháznak. Ezt az épületet rendszerint mély árokkal vették körül, és mind éjjel, mind nappal erős őrség vigyázta.

Meg kell még említenünk, hogy abban az esetben, ha a város elesett, vagy azt gyengesége miatt előre ki kellett üríteni, akkor még a város polgárságának — s ezek között is főleg a nélkülözhetetlen iparosoknak — is helyet kellett szorítani a derékerősségben.

A falak és bástyák tetején erős sövénykerítést — vagy deszkapalánkot — is állítottak. Egyrészt azért, hogy védelmet nyújtson a várőrségnek az ellenség puszkagolyói és nyilai ellen, másrészt, hogy a várba egy magasabb helyről ne lehessen belátni. Ez nagyon fontos dolog volt, mert ha az ellenség felderítette, hogy a bástyákon hol, milyen lövegek és szakállasok vannak felállítva, hol őrzik a puszkaport és hadianyagot, hol vannak az élelmiszerraktárak stb., akkor tarackjaival ezeket a helyeket lőtte, és igyekezett bennük minél nagyobb kárt okozni.

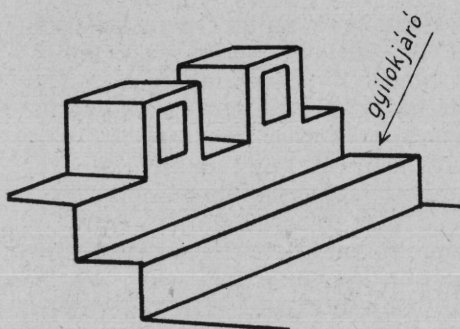
Mint azt már a korábbiakban is megállapítottuk, az olasz egyetemeken kidolgozott korszerű erősítési elvek a nagyobb hatású lövegek és egyéb tűzfegyverek keresztüzének alkalmazására voltak alapítva. Ezek a modern vártervezők voltak az elsők, akik szabályként mondták ki, hogy legfontosabb a védelemnél a jó kilövés, a keresztűz, mert ez okozhatja mindenkor az ellenségnek a legnagyobb veszteséget. Ennek érdekében találták ki a cavallerókat, magyarul ágyúdobokat is, mert előfordult, hogy a vár körül sok helyen mélyedés, vagyis olyan holt-

tér volt, amelyet a bástyák lövegeivel nem lehetett belőni. Csak természetes, hogy az ellenség igyekezett ezeket saját előnyére kihasználni úgy, hogy azokba helyezte el lövegeit, mert ott nem tudtak a várvédő tüzegyeknek nekik ártani. A cavallerókat is — akárcsak a bástyákat — a várak két egymással szemben fekvő sarkára emelték, hogy az ott felállított lövegek egymással összedolgozva keresztűz alá vehessék az ellenség faltörő lövegeit és főképpen magasan épített ostromkastélyait, amelyek különösen nagy károkat tudtak okozni a vár ágyúiban és védelmi berendezéseiben. Sőt ezekről a cavallerókról meg tudták akadályozni az ellenség műszaki munkálatainak — például a megközelítő árkok elkészítése — végzését is.

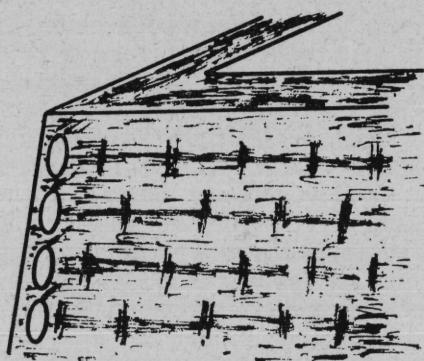
Ilyen lövegdombokat a törökök is készítettek a várak ostrománál. Ezeket várvédőink — bizonyára toronyszerű építésük miatt — kastélyoknak nevezték el. Horváth Márk szigeti kapitány az 1556. évi ostromról részletes jelentést küldött a királynak, s ebben — bár nem egészen világosan — leírja, milyenek voltak ezek a kastélyok. A jelentés és az akkori ostromleírások ismeretében — megállapításunk szerint — egy ilyen kastély kb. 20—22 m hosszú dombból készült, amelynek oldalait erős sövényfal kerítette. Ezen a dombon még két másik, hasonlóképpen kialakított emeletet építettek, s mind az alsót, mind a felsőt még sövényfalal összefont boronakerítéssel is megerősítették. Mégpedig olyanformán, hogy a boronafal felső része még mellvédül is szolgált, amelynek a vár felőli részét még homokzsákokkal is megrakták, ezek között kilövésre réseket hagyva. A legalsó szintre nagy valószínűség szerint ostromágyúkat állítottak föl, sánckosarak védelme mellett, ahonnan a nagy kő- és vasgolyókkal a fal boronáit igyekeztek kitörni, vagy legalábbis kimozdítva kidönteni. A kastély harmadik emelete egy boronából ácsolt torony volt, amelyre puskás janicsárok kerültek, akik így a kb. 10 m, vagyis a várfalat legalább 2 méterrel meghaladó magasságból sűrű puskatűzet zúdítottak a bástyák védőire, hogy ezzel egyrészt saját lövegeik munkáját elősegítsék, másrészt az ellenfél védelmét megbénítsák. Az építmény jó elgondolásra vallott, de Horváth Márk és vitéz hadnagyai hadi tudományával szemben mégis csődöt mondott, mert a védők egy nagyobb szabású kitöréssel mindkét kastélyt elpusztították.

Horváth Márk szűkszávú katonaember lévén, nem volt barátja a sok magyarzásznak, ami az ő idejében talán elég is volt, de nekünk sajnos már nem. Nem mondja, hogyan mentek fel a kastély emeleteire. Valószínűnek kell tartanunk, hogy az alsó emeletre, ahová a lövegeket állították, földből lejtős feljáró vezetett, míg onnan tovább vagy lajtorján, vagy deszkalépcsőn. A körülmények ismeretében azonban meg kell említenünk, hogy elképzelésünk szerint a törököknek kétféle kastélyaik lehettek. Olyanok, amelyekre lövegeket is állítottak, és olyanok, amelyek csak puskások számára készültek. Azt sem lehet világosan kivenni a jelentéséből, hogy a harmadik emelet hosszú boronából, vagy pedig ugyanúgy, mint az alsó készült. Lehetséges, hogy csak hosszú boronából, mert a puskásoknak az is megfelelt.

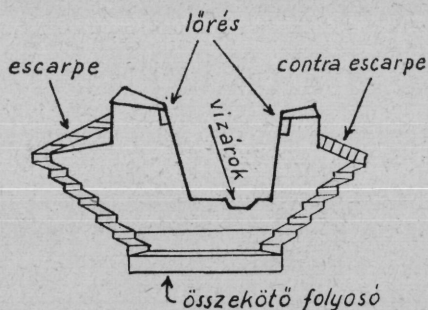
A tüzegyek nagyobb hatása következtében a XVI. században a várak védővonalát is kijebb kellett létesíteni. Így jöttek létre ugyanis a

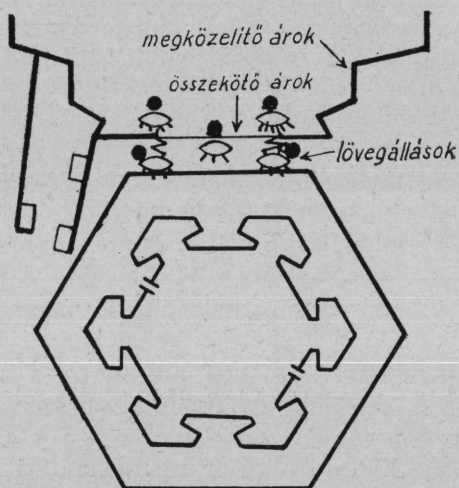
9. sz. ábra
Pártás falrész lövésekkel és
gyilokjáróval

10. sz. ábra
Rött fal

11. sz. ábra
Védőmű vizárokkal

12. sz. ábra
Fülesbástya

védelemre berendezett árkok. Ezek úgy voltak megépítve, hogy alig egy-másfél arasznyira emelkedtek csak ki az árok vízszintje fölé. A vízszint fölötti sávból mindenfelé lövések tátongtak úgy, hogyha az elenségnek sikerült is a vizet levezetni, azt még az árok előtt, vagy magában az árokban meg tudták semmisíteni. Építettek olyan védőárkokat is — mindkét oldalukon lövésekkel —, amelyeknek folyosói az árok alatt összeköttetésben voltak egymással. Ha az ilyen árokba behatolt az

ellenség, úgy azt nemcsak szembe, hanem egyszerre hátba is lehetett támadni. Az ilyen védőműveknek koffer, magyarul árokvédő volt a neve. Tudunkkal ilyeneket az olasz várépítő mesterek nálunk nem készítettek, mert a török műszaki csapatok előszeretettel és nagy szakértelemmel tudtak aknákat ásni a védőművek, sőt az ilyen védelemre berendezett árkok alá is. A 11. sz. ábrán a fentebbiek szerint, a várak külső falain kívül védelemre berendezett vízárkok keresztmetszete látható. Ezeknél a védőműveknél az volt a fontos és a cél, hogy az escarpe minden egyes pontjáról jó kilövés, de emellett az embereket is oltalmazó biztonságos fedezék is legyen. Evégből az árok túlsó oldalát, a contra escarpét úgy képezték ki, hogy az megfelelő távon lejtős és olyan lapos legyen, amelyen az ellenség sehol se találjon magának fedezéket, sőt, ha a lapos, sima lejtőre kerül, ott a legnagyobb mértékben ki legyen téve a védők tűzfegyvereinek. Nálunk a falak alatt, azoknak hosszában inkább aknafigyelő folyosókat létesítettek, amelyekbe az ellenség aknáinak (minéinek) szükségképpen bele kellett ütközniük, amikor is el lehetett pusztítani őket. De az is előfordult, hogy az ellenség aknaásását az aknafigyelő folyosókban már előbb észrevették dobok bőrére helyezett borsószemek, sőrétek vagy még inkább tálakba öntött víz által. Ha ugyanis a borsószemek mozogni kezdtek, illetve a tálban a víz mozgásnak indult, az azt jelezte, hogy a török aknát ás a bástya alá. Az ásás irányát pedig a vízestálaknak ide-oda való elhelyezésével, aszerint, hol mozgott benne legjobban a víz, már meg tudták állapítani.

A várak építésénél, illetve ezek megtervezésénél két cél vezette az olasz egyetemeket, és pedig:

1. A falakat minél erősebbé, ellenállóbbakká tenni, legalábbis a nehéz vasgolyók beütései ellen.

2. Erős boltozattal ellátott védőműveket építeni, jó kilövő résekkel, ahonnan az ellenség lövegeit széjjel lehessen löni, illetőleg rohamait megtörni. A boltozott tüzelőállások egymás mellett, de jó, ha egymás fölött is vannak, mégpedig kettő, sőt három is, azért, hogyha az egyiket telitalálat éri, a többi tovább folytathassa a tüzelést.

Az ilyen elvek szerint megépített várak ellen találták ki azután az ostromló seregek hadvezérei és mérnökei a vár felé cikk-cakkban haladó árkokat, amelyek közül a széleseket — amelyekben már lövegeket, löszert és egyéb terjedelmes anyagokat is lehetett szállítani — megközelítő árkoknak, az ezeket egymással összekötő keskenyebb árkokat pedig futóárkoknak nevezték. Voltak ezeken kívül még olyan árkok is, amelyek a nagy faltörő lövegek felállítási helyéhez vezettek, mert ezeket is egyre közelebb tolták.

A további fejlődés a váraknál a fülesbástya alkalmazása volt. (Lásd a 12. sz. ábrán Érsekújvár várát, sarkain már fülesbástyákkal.) Ez abban különbözött az ó-olasz típusú vagy szögletes bástyáktól, hogy ezeknek jobb és bal sarkán hosszabbítást, fület alkalmaztak, amelynek olasz neve orechion volt. Az így kialakított bástyák előnye abban állt, hogy a fülek és a várfal között folyosószerű üres köz, de mondhatjuk úgy is, hogy

zsákutca létesült, ahová a várárok vizét is bevezették. Ennél a bástyánál a lövegeket már nem a bástyafalra, hanem a bástyafül folyosójának végébe beépített ágyútermekben állították fel. Ily módon az ostromló tűzértség e lövegek ellen lefoglaló tüzet már nem lehetett. A várvédő lövegek a korábbiaknál tehát sokkal nagyobb biztonságban voltak. Azonkívül ezekből a jól elhelyezett ágyútermekből oldalazó és keresztirányú szelvényekkel tették a bástyák megközelítését — akármilyen futóárkokkal is. Az így megépített törökkori várunknak legszebb és még ma is épségben levő példánya az Ottávio Baldigara tervei szerint megépített Eger. Sajnos itt is a pénz hiánya tette lehetetlenné, hogy ez a kiváló olasz mérnök a munkát befejezhesse, s távozása után már nem folytatták, úgyhogy mindvégig befejezetlen is maradt. Baldigara a következőkben fejtette ki elgondolását: a bástyák és falak előtt levő árkokba vizet kell bevezetni, ha ez a helyi terep miatt — mint Egernél is — nem volt lehetséges, akkor a falak aljában a földszint alatt, hosszanti irányban aknafigyelők folyosókat kell készíteni. (Ezek tulajdonképpen már előre elkészített ellenaknak voltak, ahonnan a török aknászok ásását meg lehetett figyelni, sőt az előbbieken elmondottak szerint azoknak pontos irányát is meg lehetett állapítani. Csak arra kellett ügyelni, hogy az aknafigyelők folyosóiban megfelelő előkészülettel fogadják az ellenséget.) Minden egyes bástyán, a fülek belső oldalán két olyan félszél és magas zárható vasajtó legyen, amelyeken egy-egy lándzsás vitéz éppen csak átbújni tud. Ezek az ajtók béke idején be legyenek falazva, sőt azokról csak a kapitány és egy-két magasabb rangú vártsiszt tudjon. Csak ostrom idején kell a falazást eltávolítani, és a vasajtókat nyitásra készen tartani. (Ezek a vasajtókkal takart nyílások a valóságban lőrésesek voltak, s azt a célt szolgálták, hogy a falakig netán eljutott ellenséget azokból teljes biztonsággal és könnyűszerrel lehessen tűzfegyverekkel elpusztítani.) Az orchionok védelme alatt erős, kétszer boltozott kazamaták épüljenek a lövegek számára, egymás mellett vagy fölött kettő, sőt három is, hogy így a tüzelés a legveszedelmesebb esetben sem szünhessen meg. A lőrés, amelyik legközelebb van a szemben levő várfallal, úgy és olyan helyen legyen megépítve, hogy onnan a várfalnak egész hosszát, valamint a saját fülnek egész belső oldalát és az árok egész szélességét tűz alatt tarthassa, illetve a szomszédos bástya ugyanilyen módon és helyen elhelyezett lövegeivel keresztirányú eláraszthassa. Az ágyútermek a két bástya között megfelelőképpen épített folyosóval összeköttetésben álljanak, hogy a bástyák parancsnokai egymással érintkezni tudjanak, másrészt pedig a lövegekhez szükséges puskaport, golyókat, fagygyút stb. gyorsan oda lehessen szállítani, ahol azokra szükség van. A vízárkon túl (az ellenség felé) még egy száraz árok is legyen, nagyobb akadályul.

Bár Baldigara pénz hiányában nem tudta kitűnő tervét megvalósítani, mégis kétségtelen, hogy az egeri vár az átépítés után sokkal korszerűbb és erősebb lett, mint volt 1552-ben. Ennek ellenére azt 1596-ban a török nem is nagy fáradsággal és áldozattal elfoglalta. Mi volt ennek az oka? Megállapításunk szerint az, hogy Nyáry Pál várkapitány, aki egyébként sem volt alkalmas e posztra, nem értette a dolgát, s gyöngé volt ahhoz,

hogy Zrínyi Miklóshoz vagy Dobó Istvánhoz hasonlóan, erős kézzel a védők között rendet teremtsen, és a fegyelmet helyreállítsa.

Itt még csak annyit kell megjegyeznünk, hogy ezek a fülesbástyák nálunk csak a 70-es években kerültek elsőízben megépítésre.

A VÉGVÁRAKHOZ TARTOZÓ KERÍTETT VÁROSOK

Az előbbieken már elmondottuk, hogy a végvárat az országba vezető nagy forgalmú utak mellett épült városok mellé, vagy hegyre, ha pedig ilyen nem volt, rendszerint folyóvízzel határolt helyre építették, ahol alkalom nyílott arra, hogy a folyó vizét a várfalak és bástyák alatt, valamint a várost körülvevő falak és bástyák alá is bevezethessék. Ez nagyon fontos és szükségszerű védelmi mód volt, mert a XVI. századi — de még a későbbi váraknál is a minél nagyobb víz adta az erősség számára a legjobb oltalmat. Ezeket a városokat már a XV. század első éveiben kerítették be falakkal és látták el tornyokkal. De a XVI. század közepén az ország belsejében, Budán kívül, még alig volt egy-két kerített városunk, s így, amikor az új végvári vonal kiépítése megkezdődött, ezeket az új végek melletti városokat is védelemmel kellett ellátni. Mivel itt is a sürgős építés és a pénzhiány játszott a legfőbb szerepet, e városokat már csak boronafallal és boronabástyákkal erősítették meg. Ugyanekkor készültek el a városok körül a sáncok is. Először csak egy, de később a veszedelem növekedésével legalább még egy sáncárkot vontak a város köré, s abba, ha volt rá lehetőség, mindig vizet vezettek be.

Egyes városoknak, mint Kassának, Pozsonynak s a felvidéken még néhánynak voltak már kőfalaik is, de csak vékony, magas tornyokkal megerősítve. Ezeken a helyeken most nemcsak a falakat vastagították meg — ha volt rá mód kőből —, de a vékony tornyokat csaknem mind lebontották, s helyükbe erős kerek bástyákat építettek a sarkokra. Sőt néhány helyen — mint pl. Besztercebányán — az ágyúdombot, cavallerót helyettesítő magas, vaskos bástyát (Mészáros bástya) is építettek, hogy lövegeiknek, sőt puskáaiknak is jó kilövésük legyen. Kassa pedig a régi kőfalon kívül még egy bástyákkal megerősített palánkfalat is épített a jobb védelem céljából. A városok külső vízárkai előtt a legtöbb helyen még 2 m magas, hegyes karókból készült kerítést is állítottak. A városokba rendszerint 3—4 kapun keresztül lehetett bejutni. Ezeket este bezárták, s a felvonóhidakat is felvonták előttük. A városokból kivezető utak a víziárkokon keresztül hidakkal voltak ellátva, s a külső fahíd előtt, ott, ahol az út miatt a karókerítés megszakadt, sorompót készítettek, amely előtt mind éjjel, mind nappal őrség állott. Az őrség megszállás idején bevonult a városba.

A városok kellő megerősítését egy gátló tényező befolyásolta, mégpedig az, hogy legtöbb nem kerekded, hanem hosszas formában épült, s így a jó védelmi berendezések kialakításához szükséges sokszög alak hiányzott. Így Nagyszombat, Esztergom, Sziget stb. mind hosszú téglalap alakban épült, ami nem kis oka volt Esztergom és Sziget elvesztésének is. Ezen a bajon csak úgy lehetett volna segíteni, ha a hosszas oldalak elé a korszerű védelem kialakításához megfelelő sokszög alakú külső

várost építenek, ahol a szögek csúcsára kerek vagy szögletes bástyákat építettek volna. Természetesen az egyes bástyáknak egymáshoz való távolságánál itt is a tűzfegyverek hatótávolsága lett volna az irányadó.

A hosszú, egyenesen futó falak hátrányain, amelyek oldalozásra semmi lehetőséget nem nyújtottak, úgy igyekeztek segíteni, hogy a közbül álló kapukat bástyaszerűen építették át, hogy azok tetejére lövegeket állítva a kapuk és a két sarokbástya közeinek előterét keresztűzzel pásztázni tudják. Mindez azonban keveset segített, ez volt az oka annak, hogy a városokat ostron idején csak néhány napig lehetett tartani, mert a törököknek is volt annyi eszük, hogy lövegeik tűzét először a közbül álló kapura koncentrálják, s ha azt sikerült lerontaniuk, a két, egymástól messze álló sarokbástya már nem volt képes hivatását teljesíteni. Sajnos, költségfedezet hiányában a városok korszerű megerősítése sok kívánnivalót hagyott hátra. Nálunk szó sem lehetett olyan sokszögű városforma kialakításáról és megfelelő korszerű védőművek megépítéséről, mint ahogyan azt Bécsnek korabeli metszeteiből láthatjuk.

Bár a városoknak a végekhez való csatolása a már említett okoknál fogva elmaradhatatlan volt, megvoltak a hátrányai is. Az a körülmény, hogy a katonaság nagy részét — főleg a huszárságot — a városban szállásolták el, már egymaga sok összeütkezésre adott okot. De nem volt ritka eset az sem, hogy a kapitányok a védelem szempontjai érdekében olyan szolgáltatásokat is kívántak a városi polgároktól, amelyekre azok kötelezve nem voltak. A XVI. századbeli végvárak története tele van ilyen, a királyhoz felterjesztett panaszokkal. Bár az uralkodó legtöbbször a polgárság javára döntött, ez azonban nem volt gyökeres megoldása az állandó bajoknak, ami az akkori háborús világban nem is lehetett másként. Nehézségekkel járt hosszabb megszállás idején a városi lakosság élelmezése is, noha a lakosság — asszonyokkal, gyermekekkel és az öregekkel együtt — sok helyen nem érte el a 2500 főt sem.

A XVI. század közepéig a végvári városok általában véve kerek bástyákat építettek, a 60-as évekre azonban már a legtöbb város áttért a korszerűbb, a védelemre sokkalta megfelelőbb szögletes bástyákra. De ezek a bástyák is, akár csak a falak, nagyobb részben magyar módon épültek, ami azzal járt, hogy javításukon, illetve megújításukon állandóan dolgozni kellett.

Huszárvárak. Miután a török mind békében, mind pedig háború idején állandóan portyázott s előszeretettel igyekezett a magyar király fennhatósága alá tartozó falvakat és városokat megtámadni és kirabolni, sőt a munkaképes férfiakat és a szép nőket rabszolgának elhurcolni, múlhatatlanul szükség volt a lakosság védelméről gondoskodni. Mint tudjuk, a török portyázó lovasságnak legmegfelelőbb és legveszedelme-
sebb ellenfele a magyar könnyűlovasság, a huszárság volt, ezért ez volt a legalkalmasabb fegyvernem a falvak és városok védelmére, amelyet állandóan szaporítani kellett, mert különben még a megmaradt ország-rész is elpusztult volna.

Ahol a külsővárban volt elegendő istálló, pajta és a huszárok családjai elhelyezésére, ott a huszárságot a külsővárban szállásolták el. De ahol a külsővárban erre nem volt lehetőség — márpedig ez a leg-

több helyen így volt —, ott vagy a végház melletti falakkal és bástyákkal megerősített városban kaptak helyet, vagy pedig a végház mellett részükre egy külön huszárvárat építettek. Előfordult azonban olyan eset is, hogy szükségesnek látszott a huszárságot a végvártól távolabbi helyekre telepíteni, ahol azután teljesen önálló erődben szállásolt el. Ebben az esetben a huszárok parancsnoka csak a hozzá illetékes végvár kapitányának volt alárendelve.

Milyen volt egy ilyen huszárvár? Nem szabad itt valami nagy, erős falakkal, bástyákkal, ezek előtt széles és mély vízzel telt árkokkal, ezek előtt latorkerttel és kihegyezett karókból készített kerítéssel megerősített várra gondolnunk. A huszárvár nem igényelt nagy költséget. Felépítése általában véve igénytelenséget árult el, mert hiszen a huszárságnak nem az volt a feladata, hogy a török hódítást visszaverje, akár erősebb török hadsereggel szemben is, hanem az, hogy a falvak és városok dolgozó népét, akikre szüksége volt az országnak, az ellenség pusztításától megvédelmezze. Az ilyen vár rendszeren négyzet vagy ötszög alakú volt, földdel megtámasztott magas boronapalánkkal kerítve, amely vízzel, vagy ha ilyen nem volt, száraz árokkaal még külön is meg volt erősítve. Előfordult, hogy a sarkokon kisebb bástyák is állottak, de ezek magasan kinyúltak a falból, és nem annyira védelemre, mint inkább a környék megfigyelésére szolgáltak. Ágyú vagy másfajta löveg egynél több nemigen volt a huszárvárban, ezt is inkább jeladásra használták, hogy elsütésével a végházat, a környék palánkjait és kastélyait, továbbá a falvak és a városok népét figyelmeztesse a közelgő veszedelemre. Magában a várban hosszú boronafából épített istállóban voltak elhelyezve a lovak, s mellettük aludt éjszaka a huszár is. A legénység egy része mind éjjel, mind nappal őrszolgálatot teljesített. A huszárvárban volt néhány raktárépület, főleg a szemestakarmány és a nélkülözhetetlen felszerelés számára, azután kovácsműhely, mert hiszen a sok lovat, nem kevésbé a különféle szállításokat, (széna, szalma, szemestakarmány, élelmiszer, vasanyag stb.) végző szekereket sűrűn vasalni kellett. Voltak benne a huszárság családjai, nemkülönben a tisztek és a parancsnokoló hadnagy lakásául szolgáló faépületek, pajták stb. (A pajtás szó talán éppen egy ilyen huszárvárban keletkezett.) Végül volt a várban valamilyen kulcsár féle is, aki átvette és kiadta a különféle, embereknek és lovaknak való élelmiszereket és egyéb anyagokat. Ha nappal a figyelő őrszemek valahonnan füstöt láttak szállni az ég felé, ezt azonnal kürtszóval jelezték a parancsnokló tisztnak, aki azután a helyzetnek megfelelően intézkedett. Ha szükségesnek tartotta, akkor esetleg a huszárság felét egy tiszt vagy altiszt parancsnoksága alatt kiküldte a megadott irányba, hogy az a portyázó törökkel szembeszálljon, azt szétverje, vagy elűzze. Ha túlerőben volt az ellenség, akkor visszament, és jelentést tett a hadnagynak, aki a szükséghez képest intézkedett. A huszárok kiküldése gyorsan történt, mert azoknak a fele mind éjjel, mind nappal teljes fegyverzetben készenlétben volt, a kapu felvonóhídjának leeresztése után gyorsan kiroboghatott a várból. Az ilyen huszárvár kisebb ellenséges csapatoknak ellenállott, s ebben segítségére volt a környékről oda befutott szegénység is. De ha nagy és erős török had vonult ki ellene,

akkor a huszárok családjaikat és értékeiket hamar szekerekre rakták, a várat mind a négy sarkán fölgyújtva odahagyták, és bevonultak a fölöttük parancsnokló kapitány végvárába. Ilyen esetben a huszárság parancsnoka a hírvivő útján köteles volt a környék lakosságát a veszedelemről értesíteni, megmondva azt is, hová, mely várba meneküljenek. Erre azonban sokszor nem volt idő, különösen éjszaka, mert a török értette a módját, hogyan kell meglepni a védtelen falvakat: előfordult, hogy meglepte magát a huszárvárat is, sőt tudunk eseteket, amikor hanyag figyelőszolgálat következtében felgyújtották a várat, és a benne levők közül sokan bennégték.

A fentiek természetesen csak a kikülönített huszárvárakra vonatkoznak, mert ha a huszárok a külsővárban, illetve a városban voltak elszállásolva, akkor a várkapitány esetről esetre kiadott rendelkezése szerint teljesítették szolgálatukat. Ilyen kikülönített huszárvárak ritkán fordultak elő, a nagyobb végvárok ugyanis — mint Győr, Komárom, Érsekújvár, Léva stb. — a városban helyezték el a huszárságot, de a mögöttes, kisebb, sokszor főúri várakban is tartottak huszárokat nemcsak a saját, hanem a várhoz tartozó falvak népének oltalmára is. Mindamellett a végek között palánkok és kastélyok is voltak, amelyekben szintén volt huszárság elhelyezve.

Palánk. A végházrendszerhez tartozó várak egyik neme volt a palánk, amely csupán annyiban különbözött a vártól, hogy kisebb és gyöngébb volt a felszerelése; és hogy parancsnoka, aki már gyakran kapitányi rangot viselt, a végvár parancsnokának volt alárendelve. Egyébként a palánk is meglehetősen terjedelmes erősség volt, boronafalakkal kerítve és a sarkain nagyobb bástyákkal ellátva, védőárkokkal és karókerítéssel is megerősítve. Tüzérségi felszerelése, akárcsak a nagy végházaké, szegényes volt, éppen így a legénysége is, amely ha hosszabb ideig nem kapta meg a zsoldját, innen könnyebben megszökhetett, mint a nagy végvárból, ahol több ember teljesített szolgálatot, és jobban is vigyáztak rájuk. A palánkban is éltek huszárok, hajdúk, pattantyúsok (így nevezték magyarul a tüzéreket). Volt benne külön gazdasági hivatal számtartóval és azonos számú személyzettel, mint a nagy végházakban. A palánk feladata is ugyanaz volt, mint a nagy végvárnak: ha közeledett az ellenség, kötelessége volt ellenállni mindhalálig, bár ilyen — akármennyire is előírta a törvény — Zrínyi Miklós után már nem volt szokásban. A várakat feladó kapitányokat egy-két esetben lefejezték, de többnyire királyi kegyelemmel megszabadultak a halálbüntetéstől.

A palánkban is — akárcsak a várban — boronából épített házakban lakott a védőőrség családjával, a huszárság hosszú, nagy istállóiban; voltak benne raktárak, pajták, a kapitány és vártisztek számára csinosabb épületek. Volt külön számtartója, ez alá beosztott személyzettel, udvarbírója, tisztartója, aki a palánkhöz tartozó falvak népének adó- és egyéb szolgáltatásait vette át és szállította be a végházba. Veszedelem esetén a falvak népe — sok esetben jószágával együtt — a palánkban húzódott meg.

Egyes történészek a palánkot és a kastélyt egynek veszik, pedig lényeges közöttük a különbség. Előjáróban csak annyit, hogy a palánk

minden tekintetben magasan fölötte állt az alárendeltebb helyzetű kastélynak. Hogy ez így volt, azt nem nehéz bizonyítani. Palánk volt pl. a drégelyi vár alatt, annak szűk és védelemre teljesen alkalmatlan volta miatt épült Palánk vára, amelyben — mint azt *Matunák Mihály*: Drégely várának története című könyvében nagyon helyesen megjegyezte — már kapitány volt a parancsnok, aki főúri családból származott, s az volt a feladata, hogy Léva és Korpona között elállja a török útját a bánya városok felé. Ugyanis mind Léva, mind Korpona végvárak a bánya városokat oltalmazták, s mivel Léva Korponától meglehetősen nagy távolságra van, szükséges volt, hogy ott Drégely eleste után egy annál nagyobb, erősebb és védelemre alkalmasabb várat iktassanak be.

A *kastélyok* tulajdonképpen nem is annyira várak, mint inkább a nagy végházaknak előretolt őrállomásai voltak. Fő céljuk a végváraknak meglepetéstől való biztosítása volt. Kötelességükké tartozott a végvár kapitányát az ellenség minden megmozdulásáról, az onnan kapott hírekről értesíteni. Ennek érdekében a kastélyok parancsnoka — akinek tisztartó volt a címe — állandóan megbízható embereket, kémeket járatott a hódoltsági területekre, azzal a feladattal, hogy újabb és újabb híreket szerezzenek az ellenségről. A kiküldött, sokszor egyszerű parasztemberekől — akik nem keltettek feltűnést — kapott hírek eredményeként nem egy jól megtervezett nagyobb szabású török vállalkozást hiúsítottak meg, ezért a fontosabb híreket a legsürgősebben kellett tisztartójuknak jelenteni, aki azt azonnal továbbküldte a végvár kapitányának.

A kastélyokban mind éjjel, mind nappal szigorú őrszolgálatot tartottak, mert ezek voltak elsősorban kitéve az ellenség gyakran meglepetészerű támadásának. Ezenkívül feladatuk volt még a környék jobbágylakosságának megoltalmazása. A jobbágyok a kastélyba hozták be a fizetendő pénz- és termény-, valamint állatjárandóságot, amit a tisztartó a végvárba vagy a rendelkezésekben megadott helyre szállította be. Veszedelem idején a környék jobbágjai, családjukkal együtt ide menekültek, ami elég gyakran előfordult, mert a török előszeretettel portyázott a királyi területen. A tisztartónak nemcsak a hadvezetéshez, hanem a várak erősítéseihez, sőt a mezei gazdálkodáshoz is értenie kellett. Ha nagyobb számú tüzésséggel és más fegyvernemmel megerősített ellenség közeledett, amelynek a kastély nem tudott volna ellenállni, akkor a tisztartó a váracstól följújtva odahagyta, s ő maga vitézeivel — lehetőség szerint a hozzá tartozó jobbágyokkal együtt — bevonult a fölötte illetékes végvárba.

A tisztartónak kellett gondoskodni az alája beosztott legénység és családtagjaik élelmezéséről, zsoldjáról, a kastély jobb megerősítéséről, a lövészerszámok és lőszerbeszerzéséről és karbantartásáról, valamint egyéb olyan anyagokról, amelyekre szükségük volt. A kastélyok őrszemélyzete 20—40 fő körül mozgott. Talán nem lesz érdektelen, ha megemlítjük, hogy pl. a szigeti végvárat délről Barcs, Babócsa, Selye, nyugatról Szentlőrinc, észak felől pedig Szentmárton, Szenyér, Korotna és Segesd kastélyok biztosították. Ezek tisztartói bizonyos számú vitézzel bevonultak Szigetbe, amikor a török hadsereg már közeledett feléje. Így

tudunk arról, hogy Babócsáról Bosnyák Márton, Szenyérből Orosztonyi Péter, Korotnáról Kobak Miklós vonult be egy kisebb számú csapattal 1566-ban Zrínyihez — a várvédő katonaság megerősítésére. Szentlőrinc ebben az időben már 10 év óta föl volt égetve, s mindössze egy torony maradt meg a kastélyból, amelyben néhány ember teljesített csak figyelőszolgálatot, de — véleményünk szerint — ezt a kis őrséget talán naponként váltva a végvárból küldték ki. Nem lehet kétségünk, hogy a többi kastély, sőt a görösgali palánk is küldött be Szigetbe segítséget, de erről írásbeli feljegyzés nem maradt ránk. Ezt a körülmények ismeretében csak feltételezzük, mert nem tartjuk valószínűnek, hogy Zrínyi az egyik helyről berendelt volna egy kisebb csapatot, a másik helyről nem. A várőrség rendkívül alacsonyan megszabott létszáma ezt szükségessé tette. A vár eleste után e kastélyok parancsnokai azokat felgyújtva és lehetőleg minden értéket szekerekre rakva odahagyták, amint ezt az egykorú írásokból olvashatjuk.

A munkához felhasznált irodalom

Szalay—Baróti: A magyar nemzet története 1—4. köt. Budapest, Lampel, 1895—1896.

Monumenta Hungariae Historica II. köt. Pest, Eggenberger—Geibel, 1857.

Hóman—Szekfű: Magyar történet II—III. köt. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1936.

Németh Béla: Szigetvár története. Pécs, Irodalmi és Könyvnyomda, 1903.

Magyar Törvénytár. Budapest, Franklin, 1899—1941.

Istvánffy Miklós: A magyar nemzet története 1490-től 1606-ig. (Ford.: *Vidovits György*. Debrecen, 1867.)

Karácsony Imre: Török történetírók, Evlia Cselebi. Budapest, MTA, 1896.

Thury József: Török történetírók. Budapest, MTA., 1896.

Thury József: Török történetírók. Pecsevi Ibrachim.

Barabás Samu: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I. köt. Budapest, MTA, 1898.

Pataký Vidor: Az egeri vár élete. Eger, Érseki Liceumi Nyomda, 1934.

Galván Károly: Az egeri vár. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1958.

Matunák Mihály: Drégely és Palánk katonai szerepe a törökök alatt 1552—1593. Joerges Nyomda, 1901.

Szigetvári Emlékkönyv. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 2. szám.